

Поліщук В.М.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПСИХОЛОГІЯ АВТОРИТАРИЗМУ І ПРОФЕСІЙНА САМОДОСТАТНІСТЬ УЧЕНОГО (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ)

Смислова сутність статті полягає у встановленні закономірностей впливу типових особистісно-професійних характеристик «авторитарного управлінського типу» та їхніх вербальних індикаторів на формування самодостатності вченого. Аналізується психологія авторитаризму як загрозливий соціальний виклик для розвивальних перспектив вітчизняної вищої школи (історико-психологічний та історико-педагогічний ракурси про генезу «психології управління» як окремої галузі психологічного знання). Стверджується соціальна значущість освітнього консерватизму для внутрішньої і зовнішньої безпеки держави. Роз'яснюється феноменологія існування стабільного соціального запиту на авторитарний управлінський стиль (як приклад: недосконала громадянська ідентифікація людей зі своєю країною, наслідки тривалих у календарному часі авторитарних суспільних взаємин). Встановлено соціальні особливості системної професійної трансформації вченого в новітню освітню бюрократію. Констатується низка деформаційних ознак його ідеального образу у викладацькому та студентському середовищах. Доведено, що: 1) відсутність адресного соціального професійного запиту на мотивованих студентів спричиняє загрозливу втрату потенційної інтелектуальної еліти як соціального стабілізатора держави; 2) тоталітарний світогляд водночас є джерелом та результатом передусім соціально-економічних і соціально-психологічних негараздів; 3) ідеалізація західноєвропейських освітніх зразків призводить до відвертого вітчизняного освітнього і наукового самоприниження. Наголошується, що «авторитарний тип» апріорі спричиняє невизначені перспективи реформування системи освіти України. Встановлено типові тенденції у взаєминах з іншими суб'єктами вищої школи (викладачі та студенти). Розроблено його особистісно-професійні характеристики та їхні первинні вербальні індикатори. Окреслено перспективи майбутніх тематичних наукових розвідок.

Ключові слова: «авторитарний тип», вербальні індикатори, «вождизм», особистісно-професійні характеристики, тоталітаризм.

Постановка проблеми. У період державотворення, позначеного в 1990-х рр. «дикими ринковими відносинами», знакові досягнення радянської науки, зокрема психологічної, загалом збереглися в Україні завдяки передусім освітньому консерватизму, у якому громадяни часто вбачають її неспроможність оперативного реагувати на вчасне і якісне задоволення актуальних соціальних запитів. Однак саме світоглядний консерватизм провідних вчених НАПН України, більшості ректорів закладів вищої освіти, які обережно поставилися тоді до різних «освітніх інновацій», зберіг від тотальної методологічної руйнації українську вищу школу, отже, науку. Водночас офіційний управлінський стиль, окреслений «тріадою» професійних взаємин (демократичний, ліберальний, авторитарний), не стільки послабився, скільки стабілізувався через свою практичну зручність у доступності розуміння змісту диференційних характеристик управління та традиційної схильності громадян оціню-

вати будь-яку діяльність особистості з допомогою полярних та нейтральних оцінок на кшталт «добре», «незадовільно», «байдуже». Як наслідок, у людей формується повсякденний стереотип про власну належність до одного з таких стилів, який начебто потрібно постійно підтверджувати або заперечувати. Характерно, що в зіставленні зі шкалою найменувань вони вже попередньо є недоцільними через мінімальну інваріантність своїх типових характеристик, оскільки базуються лише на трьох параметрах (а потрібно як мінімум п'ять), але досі продовжують виразно проглядатися в дослідницьких спробах розроблення новітніх типологій професійних взаємин. У СРСР ця «тріада» додатково претендувала на смислову завершеність через своє реальне гармонічне зіставлення з тоталітарною формацією, яка, створюючи громадянам екстремальні життєві ситуації, пропагувала, зокрема, культ *сильних / авторитарних* особистостей, спроможних не лише успішно самостійно долати життєві перешкоди

за будь-яких умов, а також навчати цього інших («педагогіка фокуса»). Зрештою, сформувався «вождизм» як необхідний соціальний чинник організації «народних мас», де ініціатива «вождя» незалежно від його соціального статусу завжди супроводжується апелюванням до нагальної виробничої необхідності від «імені народу». Однак тоталітарний світогляд, який спричинений різними негараздами (соціальні, економічні тощо), водночас демонстративно їх активує, постійно був несприятливим стимулом для самої можливості розвитку демократичного суспільства.

Виокремлення не вирішених проблем (тут використані інформаційні фрагменти авторського лонгітуду, започаткованого у 2014 р.). 1. Соціальний запит на авторитарний управлінський стиль залишається стабільним, зокрема через недосконалу громадянську ідентифікацію людей зі своєю країною й обмаль сприятливих зразків професійних взаємин на засадах індивідуальної поваги, вимогливості та взаємної відповідальності. 2. Суб'єкти авторитарного управлінського стилю апріорі незацікавлені в ініціативності свого соціального оточення, пріоритетно інтерпретують його як посягання на свій *авторитет* («*лжеавторитет*»). Їхнє домінування у взаєминах з використанням інституційної влади – це неминуча приреченість індивідуальної творчості та вільнотумства інших людей (у вищій школі – це провідні характеристики вченого і студента), особливо як «підлеглих» у службовій ієрархії 3. У домаганнях на статус розкутого та динамічного суспільства авторитаризм почувається комфортно, оскільки його суб'єкти в повсякденні 1) розглядаються громадянами здебільшого «абстрактно» (тут часто функціонує займенник «вони»), 2) презентують себе зазвичай активаторами демократії, 3) є зручними виконавцями доручень осіб із ширшими інституційними повноваженнями тощо.

Постановка завдання. Мета статті – встановити закономірності впливу типових особистісно-професійних характеристик «авторитарного управлінського типу» та їхніх вербальних індикаторів на професійну самодостатність вченого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянська епоха залишила масштабний тоталітарний словниковий запас («боротьба», «фронти», «тили», «правофланговий», «залізні фланги», «могутня оборона», «активізація сил», «активізувати <...>», «навалитися всім світом», «світле майбутнє», «невичерпні резерви», «треба зробити висновки», «надати пропозиції» тощо), який спонукає громадян часто лише до імітації вольових,

фізичних, інтелектуальних тощо зусиль, після чого, однак, обов'язково настає справжня, а не імітаційна, втома, потім – таке ж зниження працездатності, щоб укотре помилятися та знову «героїчно боротися» з більш суб'єктивними, а не об'єктивними, «недоліками» чи перешкодами. Також відбувається навіювання страху в атмосфері «погодження» тематичної ініціативності колег і обов'язкового нав'язування їм своїх світоглядних позицій. У взаєминах фігурує конфліктний вислів на кшталт «Ми з вами не спрацюємося» з інваріантами «Треба узгодити <...>», «Потрібно порадитися <...>», «Що ви хочете?», «Ви знаєте, з ким розмовляєте?», «Треба підняти питання <...>», «Не треба Вам цього знати, бо я й так багато сказав», «Не будете виконувати, то система виштовхне». Ці авторитарні «слогани» давно стали базовими пізнавальними вербальними маркерами для позначення масштабного тоталітарного управління, яке, розквітнувши в період Великого Терору 1930-х рр., стабілізувалось після закінчення Другої світової війни як невичерпне джерело для аналогічних (авторитарних) взаємин.

Як наслідок, на авторитаризмі сформувалися різновікові покоління громадян, які апріорі не сприймають особистісно зорієнтованих настанов, за звичкою чекають навіть абсурдних вказівок, команд, санкцій. Виокремилися стійкі несприятливі суспільні авторитарні традиції (чого вартий вислів «ініціатива завжди карається»). У закладах вищої освіти упродовж 1990–2021 рр. – це системна професійна трансформація вченого в новітню освітню бюрократію, якій зазвичай властивий неефективний науковий пошук, а головне – комфортне перебування в умовах жорсткого пресингу регламентованого навчання, розпоряджень, виконувати які потрібно здебільшого «негайно» («вучора»), що є свідченням відсутності на «міцях» управлінських стратегій, зрештою – директивної залежності. Найбільше від такої навчальної та дослідницької ситуації потерпають учені, які категорично не сприймають документальної рутини. Острах чи побоювання відійти від організаційно-навчальних шаблонів блокує в них індивідуальний професійний творчий стиль; посилює прагнення «бути як всі», унаслідок чого нівелюються професійні інтереси. Пошукові орієнтири в умовах «працювати з оглядкою» (як у чеховського героя Белкіна: «Як би чогось не трапилось!») унеможливають професійну мотивацію та соціальну захищеність. Навпаки – посилюються професійний дискомфорт та професійні антагонізми на тлі монументальних функціональних

обов'язків на кшталт «повинен» (організувати самостійну роботу студентів та впроваджувати диференційований підхід до «найбільш непідготовлених», володіти «передовими» педагогічними технологіями тощо (і це у професійно мотивованій аудиторії!?), за якими, окрім того, втрачено образ ученого як громадянина, якого цікавлять вічні проблеми власного буття (фізичне та психічне здоров'я, родина, сім'я, матеріальний добробут, відпочинок) та ставлення держави до його реальної, а не номінальної, ролі в суспільстві. Зрештою, ми часто констатуємо: 1) низькі прагнення до успіху, несхильність до вироблення власної активної світоглядної позиції та ухвалення індивідуальних відповідальних рішень (особливо в умовах мало контрольованої соціальної піни: «мультимедійне світосприймання, «доларизація свідомості», «комплекс Шарікова» тощо) [3]; 2) нерезультативний самостійний науковий пошук; 3) фрагментарну орієнтацію в актуальній проблематиці із втратою індивідуальною дослідницької мотивації, професійного саморозвитку, як наслідок, підневільну особистість з мотивацією більше неспіху, ніж успіху. Якби Арістотель, Платон, Я.-А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк та інші мислителі такого рівня працювали в епоху розквіту навчально-методичних декларацій, різних журналів обліку, «проміжної» і «кінцевої» звітності тощо, а, наприклад, Л. Виготський, І. Павлов, Г. Костюк, М. Амосов більше замислювалися про вигляд титульних аркушів своїх лекцій, практичних занять, форм записів у робочих програмах навчальних дисциплін тощо, а не про їхній зміст, то чи стали б вони тими, якими їх знає сьогодні не лише науковий світ?

Загалом, критиканство з 1990-х рр. «стагнаційних процесів в освіті та науці», потім – нав'язливий пошук сенсацій та здебільшого їх емоційна презентація, що зазвичай не передбачали вагомих версій для розв'язання накопичених проблем, водночас ідеалізація західноєвропейських освітніх зразків призвели до відвертого вітчизняного освітнього і наукового самоприниження. Окрім того, вітчизняний учений, який стурбований фінансовими негараздами, деклараційним тиском тощо, але має фундаментальну професійну підготовку, більше схильний остерігатися через власні безпідставні пізнавальні комплекси конкурувати із зарубіжними колегами з їхньою часто вузькою професіоналізацією. І це в умовах надокучливого та тривалого в календарному часі соціального порівняння «не на нашу користь», тоді як саме *наші* численні освітні та наукові досягнення є

взірцем для західноєвропейських наукових шкіл, які в гуманітарних галузях завжди відзначалися малодоказовими споглядальними уявленнями (питання «кому в кого потрібно вчитися» є дуже дискусійним). Знову, на жаль, укотре спрацьовує відоме гасло «Немає пророків у своїй Вітчизні», коли фіксуємо масові посилення на західноєвропейських учених та одиничні – на співвітчизників (вони ж *«наші»!*).

«Дух науки» учений не створить на швидкоплинному ентузіазмі і завтрашніх обіцянках. Ентузіасти справді можуть захопити чи перехопити ініціативу, однак вони ніколи не втримають її, отже, не розвинуть. Згодом вони можуть стати предметом неприязні, навіть гонінь, як засвідчує історичне минуле, тоді як заздрісники і пристосуванці комфортно почуваються, не забуваючи активно поширювати дезінформацію (можливо, тому нам не вистачає хоча б ентузіастів, оскільки за ініціативу часто доводиться розплачуватися не лише втраченим здоров'ям, а іноді передчасною смертю?). Схожі тенденції спостерігаємо у студентському середовищі, де найбільш соціально вразливою є молодь, яка з відзнакою закінчує заклади вищої освіти, перемагає на Всеукраїнських студентських предметних олімпіад, конкурсах студентських наукових робіт. Відсутність на неї адресного соціального професійного запиту продовжує загрозливу втрату потенційної інтелектуальної еліти як соціального стабілізатора держави, її добробуту та гаранта внутрішньої безпеки і водночас актуалізує необхідність створення їхнього реєстру, щоб на законодавчому рівні вони мали першочергове право хоча б на працевлаштування. Однак головна проблема полягає в тому, що вже, на жаль, спостерігається тенденція деформації ідеального образу вченого з дослідника, який прогресує, у низькопробного чиновника з кількісним валом репродуктивної вторинної чи поверхової інформації, а студентів – у її пасивних споживачів, а не мотивованих творців нових ідей, спрямованих на масштабний конкурентний особистісно-професійний саморозвиток. К. Станіславський щодо цього зауважив: «Я втомився від акторів, яким потрібно щось постійно показувати, які приходять на репетицію з виглядом «що скажете, те й виконаємо, стаючи «во фронт» перед режисером» [1, с. 36].

Працівники, тривалий час перебуваючи під «керівним» впливом «вождя», втрачають хист до індивідуальної відповідальності, ініціативності, потребують у наступному професійному житті не стільки постійних порад, скільки регламен-

тованих вказівок. В умовах авторитарного пресингу, як зазначалося, у них втрачається здатність чи бажання до глибинного вивчення навколишньої дійсності через власні, особливо лонгітюдні, дослідження. Така пізнавальна ситуація додатково ускладнюється тим, що біля «вождя» обов'язково сформується соціальне оточення на засадах особистої відданості, зазвичай переконане у своїй безкарності з ілюзією особистого та професійного самоствердження, зверхності у взаєминах з тими, хто від нього дистанціюється. Також стабілізується «керівний авторитаризм», коли вже у «вождя» формується почуття безкарності у ставленні до підлеглих як «гвинтиків», шанується слухняність та ігнорується людська гідність (водночас «вождь» схиляється перед авторитаризмом інших осіб із «сильнішою» інституційною владою).

У зв'язку із цим показником професійної культури громадянського суспільства має стати стратегія гуртування українського громадянства перед різними природними чи соціальними викликами і загрозами, нинішніми і потенційними локальними чи масштабними воєнними незгодами, яка передбачає прогресуюче зростання загальнолюдських і освітніх вимог, які в умовах планетарної конкуренції демонструють соціальну значущість науково-педагогічної діяльності як життєву запоруку соціальної стабільності, економічного добробуту, духовного розвитку. Доречним тут є вислів німецького канцлера О. Бісмарка: «Дайте мені 10 000 учителів початкових класів – і я створю велику Німеччину. <...> Панове французи! Вас перемогла не німецька армія, а <...> німецький вчитель!» [3, с. 4]. Зовсім не перебільшуючи його зміст, ми бачимо в контексті поєднання близького нам історичного досвіду навчання і виховання та власних науково-педагогічних досягнень один із перевірених історичним часом довгострокових і результативних підходів до розв'язання несприятливих навчально-виховних проблем та запобігання таким, які в закладі вищої освіти у процесі розвивальної взаємодії в системі взаємин «самодостатній учений – самодостатній студент» визначають стабільність і безпеку країни [2, с. 99].

Насамкінець, для ідентифікації «авторитарного управлінського типу» ми емпіричним шляхом виокремили в ньому особистісно-професійні характеристики з первинними вербальними індикаторами (усього в нашому дослідженні налічується 10 таких характеристик), наприклад:

1. Керівництво колегами крізь призму своїх комплексів неповноцінності («Боязнь професійної конкуренції», «Сприймання критики як особистої

образи» тощо) у ситуаціях незадоволеності наявного соціального статусу та прагнень нових посадових домагань. Схильність придумувати різні доручення. Власні прийоми роботи вважаються найбільш ефективними, а тому нав'язуються. Захоплена участь у різних контрольних комісіях та повчання колег. Типові висловлювання: 1) «Так багато роботи, що не знаю, чи впораюся» (однак нікого на допомогу зазвичай не запрошує, оскільки хоче бути «найбільш знаючим»); 2) «Якщо так працювати, то краще все залишити» (однак *ніколи (!)* так не вчинить, оскільки це чи не єдина спроба самоствердження).

Презентація «абсолютної професійної компетентності», або «знавця навчальних дисциплін» з «усіх наукових галузей». Власні настанови є «єдино правильними» і неприховано «смакуються» (в оточення складається враження про прагнення отримати задоволення від такого спілкування, але водночас проблематично збагнути сутність сказаного). Епіцентр або основний ініціатор конфліктних ситуацій. Постійно відбувається несприятливе порівняння власних успіхів з успіхами колишніх підлеглих, які досягли вагомшого кар'єрного зростання і демонструють потужний професійний потенціал. Болісна ностальгія за своїм успішним кар'єрним минулим, втрата якого розцінюється несправедливою через «підступні» дії оточення, причому своя «провина» категорично заперечується (вербальні індикатори: «Колись був <...>», «Я б зараз обіймав «його» посаду», «Він був «моїм» підлеглим, а тому я про нього все знаю» тощо).

2. Безапеляційність суджень (часто – це пограничні висловлювання, які балансують на рівні особистої образи). Вербальні індикатори: «Я за все відповідаю», «Я тут поставлений (головний)», «Ваша думка мене не цікавить (мало цікавить)», «Більше слухайте та працюйте» тощо.

3. Тривалі (більше 1,5 годин) виробничі наради з домінуванням безцеремонного повчального монологу. Як у «театрі бездарного актора» (постійні текстові повтори – «сьогоднішні» чи «вчорашні»). Присутні зазвичай є байдужими статистами: пасивно слухають інструкції, розпорядження з перспективою негайного виконання, оскільки альтернативні пропозиції безцеремонно заперечуються. Вербальні індикатори: «Не кажіть нісенітниць (дурниць)», «Нарешті Ви зрозуміли», «Правильно, я тільки сказав те ж саме», «Скільки можна обговорювати», «Записувати треба, якщо погана пам'ять», «Якщо важко, то чого тут знаходитеся», «Що ви ще хочете» тощо.

4. Неприховане службове свавілля: мстивість у плануванні функціональних доручень, де в підлеглих відверто ігноруються професійні інтереси. Вербальні індикатори: «Я за все відповідаю», «Там так не написано», «Немає там такого», «Я маю право» у поєднанні зі зловтішними репліками «Треба виконувати, а не обговорювати», «Не хочете – значить, не можете», «Не відповідає посаді» або «Він усе «провалив»».

5. Виклична узурпація службового становища як пікова вершина службового свавілля, яка спрямована проти «незгодних» із використанням неодноразово апробованих примітивних і ганебних дискредитаційних маніпуляцій, зокрема: 1) маніпулювання переживаннями підлеглих (власноручна підготовка анонімних «скарг» від їхнього імені тощо); 2) вимога через інституційний вплив підтримати «скаргу» проти «колеги-опонента» тощо (як у відомому художньому фільмі «Іван Васильович змінює професію», де собаці розповідають про «скаргу <...> колективну»).

Характерно, що у вербальних індикаторах преважує втаємничене слово «Вони»: «Вони вами незадоволені», «Ви їм недоступно пояснюєте», «Вони знову скаржаться», «Вони вимагають <...>», «Вони кажуть, що ви <...>», «Ви з ними не вітаєтесь» тощо.

Висновки (водночас це пізнавальні орієнтири для потенційних наукових розвідок).

1. Об'єктивну соціальну дійсність потрібно сприймати й осмислювати в пізнавальному руслі смислової несумісності тоталітарних управлінських взаємин та демократичних суспільних прагнень.

2. «Авторитарний управлінський тип» передусім 1) зміцнює суспільний скепсис щодо сприятливих перспектив у реформування системі освіти, 2) детермінує втрату феномену «людини», отже, знецінює професійні успіхи конкретної людини, 3) спричиняє колапс суспільного виховання, сутність якого полягає в культивуванні зневіри у сприятливих майбутніх життєвих перспективах, розгубленості, нерішучості, у втраті надії на можливість особистісно-професійної реалізації на вітчизняних теренах, 4) збільшує ціну помилки (інтелектуальну, фінансову, соціально-психологічну) у будь-якій діяльності.

3. Професійна самодостатність ученого – це, зокрема, доказові прогностичні стратегії наукового пошуку, спрямовані на підвищення продуктивності праці, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я людини без примусового впливу на її соціальну ситуацію розвитку.

Список літератури:

1. Крыжицкий Г. О системе Станиславского. Москва : Госкультпросветиздат, 1954. 96 с.
2. Поліщук В. Авторитарні механізми знецінення професійного та особистісного статусу громадянина. *Вища школа*. 2017. № 8. С. 91–101.
3. Поліщук В. Молодший шкільний вік як життєвий феномен. *Початкова школа*. 2015. № 6. С. 1–6.

Polishchuk V.M. PSYCHOLOGY OF THE AUTHORITARIAN MANAGEMENT STYLE AND SCIENTIST'S PROFESSIONAL SELF-SUFFICIENCY (INFORMATION ASPECT)

The semantic essence of the article consists in establishing patterns of influence of typical personal and professional characteristics of the "authoritarian management type" and their verbal indicators on forming scientist's self-sufficiency. The authoritarianism psychology as the threatening social challenge for the higher educational establishments development is analyzed (historical-psychological and historical-pedagogical perspectives on the genesis of the "management psychology" as a separate branch of the psychological knowledge). The social significance of the educational conservatism for the internal and external security of the state was affirmed. The phenomenology of the existence of the stable social demand for the authoritarian management style was explained (for example: imperfect civic identification of people with their own country, the consequences of long-term authoritarian social relations). The social features of the systemic professional transformation of a scientist into the new and modern educational bureaucracy were defined.

A number of deformation features of its ideal image in teachers' and students' environments were stated. It was proved that 1) the lack of the targeted social professional demand for motivated students causes a threatening loss of potential intellectual elite as a social stabilizer of the state, 2) totalitarian worldview is both a source and result of the socio-economic and socio-psychological problems, 3) idealization of the Western educational patterns causes the obvious domestic educational and scientific self-humiliation. It is stressed that the "authoritarian type" surely originates uncertain perspectives of reforming the Ukrainian education system. Typical trends of interrelations between the authoritarian type with the other higher education subjects (teachers and students) are determined. Its personal and professional characteristics and initial verbal indicators were developed. Prospects for the further scientific investigations were outlined.

Key words: "authoritarian type", verbal indicators, "authoritarian leadership", professional characteristics, totalitarianism.